

УНИВЕРЗИТЕТ „СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ“ – СКОПЈЕ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ – ИНСТИТУТ ЗА ФИЛОЗОФИЈА

**ОСНОВНИ ПРОБЛЕМИ И ОСОБЕНОСТИ
НА
РУСКАТА РЕЛИГИСКА ФИЛОСОФИЈА**
-ЕЛАБОРАТ ЗА ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА-

Ментор:
Проф. д-р. Вера Георгиева Петковска

Кандидат:
Трајче Стојанов

**Скопје,
Февруари, 2008**

ОБРАЗЛОЖЕНИЕ НА ЗНАЧЕЊЕТО И АКТУЕЛНОСТА НА ТЕМАТА

Руската религиска философија е интересен феномен во историјата на светската философија. Таа поседува уникатност од свој вид. „Во историјата на руската мисла има толку многу тајновито и необјасниво“¹ – ќе констатира Флоровски во својата студија за руската философија. И тоа, само по себе, е доволен предизвик за нејзино проучување. Таа философија е полна, не само со оригинални коцепти и идеи, туку и во целина е оригинален израз на специфичниот дух на еден народ.

А тој народ како да е предодреден за трагедија. Тоа навистина е народ на крајности – како што ќе рече Берцаев. Рускиот народ, според него е, „повеќе од сè, народ на крајности. Може да не восхити и разочара, од него секогаш можеме да се надеваме на неочекуваното. Тој, повеќе од било е кој народ во состојба да разбуди голема љубов, но и голема омраза“.²

Но обидот да се лоцира уникатноста на рускиот духовен тип се соочува со потешкотија заради самата негова природа. Русија како да одбегнува да биде дефинирана. Рускиот менталитет одбегнува да биде одреден, да биде ставен во граници. Или поточно, токму во тоа се состои неговата специфичност - во таа дијалектика која бега на секоја дефиниција. Рускиот дух е сиот противречен, дијалектичен. Во руската мисла вријат противречностите, кои час се надминуваат и укинуваат во некоја повисока синтеза, час, во самата таа синтеза, повторно зоврива нова противречност...и сè така до недоглед. И во тоа е неговата трагедија. Но и неговата величина, величина која изнедрила восхитувачка мисла. Таа мисла во многу нешта е особена.

Но, зарем секој друг народ, секој друг културен идентитет и менталитет, не е специфичен и своевиден и со тоа, зарем и секоја друга философија не е уникатна и се разбира, различна од сите останати. Западно – европската е различна во однос на источната (ориенталната), оваа во

¹ Прот., Георгије, В., Флоровски, *Путеви руског богословља*, ЦИД, Подгорица, 1997, 13

² N. Berdaev, *Ruska ideja*, Prosveta, Beograd, 1987, 10

однос на арапската и т.н. Дури и во рамките на т.н. западна философија постојат уникатни и несомерливи философски традиции – германската е сосема различна од француската, обете од англосаксонската и т.н.

Што поседува руската философија, за да би го провоцирала нашиот интерес и оправдала нејзиното проучување, особено, во нашиот контекст и на нашите простори?

Но токму на нашите простори и токму сега, руската религиска мисла е предизвик за проучување. Затоа што автентичноста на руската философија е прилика за домашната јавност да восприеми една философија во духот на православието. Долго време (во комунистичката ера), таа философија била потиснувана, дури во извесна мера понижувана и намерно изолирана. Во најмала рака, таа философија никогаш не го добила заслуженото внимание. Руската религиска философија, за самите Руси, но и за останатите земји од комунистичкиот блок, останала на маргините. Марксистичката философија, која суверено владеела во Русија, не дозволувала да исплива на површина бисерот на руската философија - религиската философија. Иако, всушност руската религиска философија била единствената, автентично - **руска** философија, таа не само што била потиснувана, туку била исмеувана, жестоко напаѓана, а нејзините претставници прогонувани, затварани и репресирани.

И на просторите на бивша Југославија, оваа философија страдеше под налетот на доминантната марксистичка мисла. Од Русија доаѓаше и се примаше само марксистички интонирната мисла (и тоа селективно, во зависност од односите на бивша Југославија, со Русија), само таа се изучуваше, коментираше и популаризираше. Се разбира дека стручните кругови беа запознати и со идеалистичките системи на не-марксистичките философи,³ но мејнстрим, секако беше марксистичката философија. Интерес и за религиската и идеалистичката философија, нормално, постоеше, но таа немаше заслужен третман, главниот збор го

³ Имаше солиден фонд на преведени руски религиски мислителите - доволно е да се спомене десет-томната едиција книги за Достоевски, напишана од руски религиски мислителите, приредена од Н.Милошевиќ.

имаше марксистичката мисла. Со ова не застапуваме било каков вредносен суд за марксистичката философија. Се подразбира по себе и нема потреба од аргументација фактот, која философија имала доминантно влијаније во тоа време; тоа е сосема нормална состојба и тоа не го вреднуваме, само констатираме состојба. Она што го тврдиме и што ќе го браниме во докторската теза е дека вистинската, автентично-руска философија е исклучиво религиската. Не судиме која е повредна, а која помалку вредна; не критикуваме, ниту пак фалиме, впрочем, веруваме во меѓусебна несомерливост на било кои философеми.

Берѓаев, бил само еден од неколкумината философи кои живееле прогонети надвор од својата земја, но секако најзаслужниот за пренесување на славата и величието на руската мисла надвор од нејзините граници. И додека светот се восхитувал, запознавајќи се со една поинаква философија, Русите прифатиле западна мисла, мисла родена на туѓо тло и накалемена на руските прилики.⁴ А секое такво посвојување на туѓа мисла и засејување на сопствената почва не може да роди здрав плод. Таквата мисла е мртвороденче. Тоа го покажа историјата. Марксистичката философија која ја прифатиле русите се родила и развивала далеку од руските степи. А тие пак, се и премногу жестоки за една таква, во суштина, исклучиво практична и материјалистичка философија. Руската философија, автохтоната руска философија е калена во суровите услови на историската реалност. Такви услови не раѓаат земна, прагматистичка и материјалистичка философија. Крајностите се раѓаат низ крајности.

Денес, кога историско-политичките околности во Русија и светот се променети, автентичната руска философија блеснува со сиот нејзин сјај. Повторно се отвараат дискусии за вистинската руска философија и живо се дискутира за сите нејзини аспекти.⁵ На сцената повторно се враќа

⁴ Впрочем, ќе покажеме како и марксизмот кај русите бил прифатен од перспектива на нивната религиска визија.

⁵ На интернет магазинот за философија *Philosophy Now*, еден од уредниците и професор на *St. John Fisher College* во Rochester, New York, **Dr Timothy J. Madigan** во својот извештај од *Четврттиот Руски Конгрес по Философија*, одржан од 24 до 28 мај, 2005 година, прашува: „If Marxism is no longer the dominant philosophy, what is replacing it? There does seem to be a revival of interest in Russian thought as something unique, a synthesis of knowledge and being which non-Russians cannot appreciate. In addition, there is a renewed emphasis on the connections between Religion and Philosophy. This was nicely symbolized during the opening session of the Congress, when an

автентичната руска мисла. Во философските кругови се бара нов, современ израз на таа автентичност.

Тоа е прилика и кај нас да се претстави автентичната руска мисла. Токму затоа, руската философија, во нејзината уникатност, е интересна и за нас. Секоја философија е своевидна, но своевидноста на руската, според нашето мнение, не засега и нас како народ. Можеби на изворот на руската мудрост и ние ќе ја згаснеме националната жед во потрагата по автентичноста на сопствената мисла. Или можеби само дополнително ќе ја разгориме, сèедно. Во секој случај, веруваме дека руската философија ќе провоцира една поинаква тематизација и на нашата стварност, пред налетот на актуелните модерни и пост-модерни концепции кои го окупираат нашиот духовен простор (повторно не вреднуваме и не фаворизираме, само инсистираме на отвореност на духот). Тоа, ако ништо друго, барем ќе ни ги држи отворени опциите. А тоа, секогаш е најдобрата опција.

II

СТРУКТУРА НА ТРУДОТ

Глобално, трудот ќе биде поделен на: **ВОВЕД** и **ТРИ ГЛАВИ**, кои ќе бидат поделени на неколку **ДЕЛОВИ – ПОДНАСЛОВИ** и секако, **ЗАКЛУЧОК**.

ВОВЕДОТ треба да ги образложи *мотивите за истражувањето*, да укаже на *доменот, формата и целите* на истото. Тој ќе биде т.н формален вовед кој ќе го *антиципира понатамошното излагање*, т.е. ќе ја *допре содржината*, ќе ја *лансира тезата*, ќе посочи на *основните аргументи*, ќе ја презентира *структурата на трудот*, и воопшто ќе направи *проекција на целокупниот тек на излагањето*. Во воведот ќе се осврнеме и на *состојбата на досегашните истражувања*, ќе ги сумира *основните извори* и ќе посочиме на *основните методи и*

Orthodox priest read a welcome from the Moscow Patriarch, while standing under a huge medallion of Karl Marx!“ < <http://www.philosophynow.org/issue54/54madigan.htm> >

техники на истражувањето, а ќе ги одредиме и *клучните поими* со кои ќе се оперира во трудот.

Корпусот на трудот, т.е. главниот дел ќе се состои од **ТРИ ГЛАВИ** и тоа: ПРВАТА ГЛАВА е со работен наслов ИСТОРИСКИ И СОЦИЈАЛНО-ПОЛИТИЧКИ КОНТЕКСТ. Низ два поднаслова, во оваа глава ќе се скицира општата историска и социјално-политичка клима во која се родила, настанувала, и развивала руската мисла. Накратко, ќе се презентираат општите историски услови во Русија (во првиот поднаслов), од периодот на Киевска и Московска Русија, па до револуцијата. Овој општ историски преглед, иако не е во корпусот на философските истражувања, сепак го сметаме за исклучително значаен за нашата намера да ги детектираме основните проблеми и особености на руската философија. Затоа во трудот му отстапуваме прилично мал, но нужен простор. Руската историја навистина е бурна и полна со пресврти. А тоа, во секој случај има голема улога во профилирањето на менталитетот и духовниот тип на овој народ. Затоа, би било соодветно за нашиот труд, накратко да ги проследиме тие историски околности низ кои се раѓала руската мисла. Руската философија доминантно е детерминирана од тој историски и општествено-политички контекст и тоа всушност ќе го покажеме во оваа прва глава; особено во вториот поднаслов, каде ќе го проследиме континуитетот на руската мисла во тој историски контекст. Проблемите кои во XVIII век ќе се отворат, долго ќе го следат рускиот интелектуалец, а своето делумно разрешување ќе го имаат во почетокот на XX век. Сето она што се случува во руската мисла во XVIII век е „само пролог“⁶ во она што допрва ќе следи. Но токму од тој пролог ќе зависи понатамошниот развој на истата. Прологот, како во секој добар роман, само ќе ја навести, и во извесна смисла ќе ја детерминира содржината што следи и ќе ве испровоцира жедно да го прочитате она што следи, нестрпливо исчекувајќи го крајот во кој го очекувате расплетот. А расплетот во овој возбудлив роман на развојот на руската философија, ќе следи цели два века подоцна...и сеуште трае. Ние ќе го проследиме развојот на оваа

⁶ V.V. Zenjkovski, *Istorija ruske filozofije*, CID, Podgorica / JP Službeni list, Beograd, 2002, 94

мисла, нејзиното превирање во суровите историски и социјално-политички околности на Русија, од прологот до почетокот на, а сеуште незавршениот, расплет.

ВТОРАТА ГЛАВА работно е насловена како ОСНОВНИ ПРОБЛЕМИ НА РУСКАТА ФИЛОСОФИЈА. Во оваа глава, како есенција на трудот, се детектираат основните проблеми кои, според нас, се доминантни во руската мисла, од нејзините почетоци во XVIII век, па сè до последните епизоди на таа мисла во почетокот на XX-от век. Тука ќе издвоиме неколку клучни философски проблеми, кои според нас, вечно ја опседнуваат руската философска мисла. Голем дел од овие проблеми се поставуваат уште на почетокот на артикулацијата на философската мисла во Русија.

Во втората глава, примарно се планирани **седум поднаслови**:

- 1. Сфаќањето (третманот) на философијата во руската мисла;
- 2. Историософија и културологија (социјално-политичка мисла);
- 3. Онтологија;
- 4. Гносеолошки проблеми;
- 5. Антрополошки проблеми;
- 6. Религиски теми (монашко-богословска традиција);
- 7. Современи тенденции;

Во секој од овие поднаслови се обработуваат, според нас, основните проблеми на руската мисла и тоа во една *систематска целина*. Имено, од сфаќањето на философијата, т.е третманот на философијата во руската философска традиција, зависи и селектирањето на проблемите, методологијата на нивната обработка, како и понудените решенија. Токму тоа се обработува во првиот поднаслов од првава глава. Специфичниот третман на философијата, пак кај русите, директно ја упатува мислата примарно на емпириската стварност, иако самата е длабоко метафизичка. Оттука првичната философска рефлексивност е метафизика аплицирана на социјално-политички и историософски теми. Русите развиваат своевидна „апликативна метафизика.“ Руските мислители никогаш не ја издвојувале мислата од акцијата. И метафизиката за нив била социјална. Дури и најголемите религиозни мислители сметале дека нивната религиозна визија е апликативна,

поточно единствено можна ако имаме намера да изградиме праведно и морално општество. Кај нив во полна смисла на зборот, философијата е „мислење во акција.“

Затоа во првиот поднаслов се обработува односот на руските мислители кон философијата како наука, воопшто, додека во вториот, се иследуваат директните импликации од тој однос. Руската мисла колку и да е метафизична во својата суштина, таа секогаш примарно е упатена на социјалната стварност. Своите теории, руските мислители ќе ги опробуваат на „проблемот Русија.“ Од Чаадајев, преку словенофилите и западњациите, па се до поновото Евроазиско движење, руската мисла е во потрага по себе си. Овој втор поднаслов, во кој се обработува „проблемот Русија“ е од актуелно теориско и практично значење, затоа што ги засега тековните политички констелации во Русија. Имено, руската политика денеска (во активноста на Путин), е раководена од теориските позиции на Евроазиското учење, кое се зачнува уште во првите години на XX век, како трет пат од судирот словенофили-западњаци. По којзнае кој пат се покажува – и политичкиот прагматизам во Русија мора да е длабоко теориски фундиран.

Фундаментите на таа руска философија се обработуваат во третиот и четвртиот поднаслов (онтологија и гносеологија), каде главно се задржуваме на учењата за Софија, сеединството, сфаќањата на Кирејевски, Хомјаков и др. за целовито познание, анти-рационализмот и доживувањето како централна гносеолошка категорија, кои ќе останат доминантни концепции во севкупната руска религиска мисла.

Сета руска философија, во суштина, поаѓа од човекот и се враќа кон човекот. Затоа антрополошките и етичките теми се сржта на таа философија. На нив се задржуваме во петтото поглавје. Од Достоевски, кој жестоко го поставува проблемот на човекот во светот, до Берцаев, кај кого блеснува персонализмот во сиот свој сјај, руската философија е апологија на човековата егзистенција. Руската философија е растајнување на човекот, борба за неговото достоинство и среќа. Тие не го растајнуваат човекот преку природата, ами во вистински православен дух, дури и природата ја растајнуваат со човекот.

Круна на сите философски потраги е религијата каде сè се слева, сè се открива и разрешува. Затоа во претпоследниот поднаслов се осврнуваме на основните религиски категории со кои оперира руската философија, како и на монашко-богословската традиција. Тука философијата се меша со православието, тука философијата е православие, православието е вистинската и единствена философија. До сега философијата беше религиска, сега е православна и сите инклинации, отстапувања од Светото Писмо се минимални.

Во последното, седмо поглавје накратко се осврнуваме на современите состојби во руската философија, ги нотираме некои од современите тенденции на истата и нејзиниот однос кон самата себе си и кон западно-европската, во светло на најновите светски и пред сè западни, философски трендови.

ТРЕТАТА ГЛАВА, насловена како КАРАКТЕРИСТИКИ НА РУСКАТА МИСЛА, на некој начин е заклучување за особеностите на таа мисла, со нотирање на основните обележја кои го одредуваат нејзиниот специфичен тон. Развојот на руската мисла, увидот во нејзините основни проблеми што го проследивме во втората глава, треба да ни овозможи дедуцирање на извесни типични обележја на руската философија.

Со сигурност може да се каже дека *руската философија има религиозни белези*, ако под ова се подразбере тој, така да се каже *холистички пристап*, таа желба за создавање на *целовит, кохерентен и компактен поглед на свет*, т.е. желба светот да се спознае од некој негов единствен, внатрешен центар. Или пак сè да влезе во една единствена целина. Таа желба за *сеединство* е клучна карактеристика на руската философија. Од ваквата тенденција за целовитост на руската мисла може да се разбере и слепото, месијанско прифаќање на марксизмот, како философија која конечно ќе објасни сè, ќе опфати сè и ќе го растајни животот од една перспектива. Затоа можеби и наспроти Марксовите очекувања, комунизмот попрво триумфираше во Русија, наместо таму каде што наводно беа „созреани условите за револуција.“ Комунизмот беше прифатен во Русија како пророчно исполнување на надежите. комунизмот беше токму таква визија – религиозна сеопфатна,

магиска, пророчка. Оти Русија е сета пророчка, Русите и социјализмот го доживуваа религиозно.

Како таква, руската философија е склона и кон *онтологизам*, кон примарност на битието наспроти сè друго. Тоа првенствено ќе значи примарност на онтологијата во однос на гносеологијата, т.е. познанието нема да биде сфаќано како независно, туку во зависност од нашиот однос кон битието. Познанието не е функција на некој поединечен орган, туку пред сè на нашата *втурнатост* во битието и нашиот однос кон битието. Понатаму, од тој онтологизам зависи и антропологијата и етиката. Местото и улогата на човекот во светот е невозможно да се одреди без однос кон битието. Руската мисла секогаш тежнеела *егзистенцијата да ја втемели на онтологијата*. А од друга страна пак, таа егзистенција постојано била централна тема на русите. Од тука може да се зборува и за своевиден *антропологизам*, во смисла што човекот за руската философија од секогаш бил во фокусот на нејзините интереси. Но, со оглед на тоа што човекот и неговата тајна секогаш сакале да се растајнат сега и овде, во конкретното историско битие, руската мисла секогаш била упатена и на историјата, т.е. руската философија е и *историософична*. А заради религиозната склоност, таа историософичност, секогаш била со *есхатолошки обележја* и *верба во провидението*. Русија сè како да го чекала или да го градела новото царство, новиот еон. Од тука и таа постојана желба кај руските мислители за преуредување на светот, за *превреднување на целокупната култура*. Ваквата тенденција (која во суштина почива на религиозното чувство за улогата на провидението), е присутна како кај православните мислители (Кирејевски сакаше да изгради православна култура, наспроти западната, католичка), така и кај атеистите, кои имаа друга визија за тој проект (како Бакуњин, кој мислеше да го направи тоа со акција и револуција)...

...Овие и некои други карактеристики на руската философија, детално се елаборираат во оваа последна, трета глава, најпрвин низ првиот поднаслов – *влијанијата врз и на руската философија*, а потоа директно низ вториот поднаслов – *белези на руската философија*.

Последниот дел од трудот, се разбира, е заклучокот каде се заокружува, реафирмира и потврдува елаборираното, но и се отвараат нови прашања, се тематизираат во нашиот контекст и се провоцираат одговори.

III

ПРЕДМЕТ, ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ НА ИСТРАЖУВАЊЕТО

Предмет на овој труд е руската религиска философија и нејзините проблеми изнесени првенствено во делата на руските мислители од XVIII век до почетокот на XX век, како и коментарите и обработката на нивната философија во прегледите и историите на руската философија. *Целите* на овој труд е да се вообличат, формулираат, издвојат и објаснат основните проблеми во руската религиска философија, како и да се утврдат некои од типичните обележја на истата. *Задачата* е да се детектираат авторите кои ги обработуваат, според нас, фундаменталните проблеми на руската религиска философија, да се утврдат механизмите на нивното апстрахирање, како и да се анализираат за да издвојат особеностите на таа философија. Со ова и да се укаже на значењето на руската философија.

IV

ХИПОТЕЗИ

Главната хипотеза во трудов е: *Руската религиска философија има свои типични проблеми и карактеристики и соодветни особени решенија.*

Двете помошни хипотези ќе помогнат во поткрепувањето на главната хипотеза:

- Лоцирање на релевантите автори кои ги артикулираат типичните философски проблеми
- Посочување на карактеристиките на руската религиска философија

V

МЕТОДИ НА ИСТРАЖУВАЊЕТО

Аналитичко – синтетичкиот, метод ќе ни помогне во разгледувањето на опусот на руските философи за детектирање на релевантните философско - религиски идеи и нивно вообличување; а тој пак, како метод за образување и објаснување на поимите, ќе ни помогне за конструирање на поимниот апарат и во „преведувањето“ на нивните философеми во типични философски проблеми на руската философија.

Херменевтичкиот метод ќе ни помогне во толкувањето, интерпретацијата и докажувањето на нашите хипотези.

Социолошко - историскиот метод треба да ги лоцира специфичните објективни околности под кои се оформувала руската философска мисла, додека *психолошката анализа и биографскиот метод*, треба да ги осветлат субјективните фактори во творештвото на руските автори.

VI

ОЧЕКУВАНИ РЕЗУЛТАТИ

Првенствено, трудот има интенција да го претстави философското наследство на руската мисла и да ги артикулира спецификите и проблемите на таа мисла. Трудот е своевиден проблемски увид во историјата на руската философија. Со осветлувањето на философскиот, историскиот и културниот контекст во кој се родила и развивала оваа философија, го алоцираме вниманието од доминантниот западен на источниот, неправедно маргинализиран духовен простор. Побудувањето на интересот за руската философија, нејзините корени, специфики и тенденции може да биде многу плодносно, покрај доминантните современи тенденции. Увидот во руската мисла е поттик за една поинаква философија, философија во духот на православието, прилика за домашната философска мисла да го пронајде сопствениот клуч. Во ова се огледа и општественото и теориското значење на овој труд.

VII

РАБОТНА БИБЛИОГРАФИЈА

- Berđaeв, Nikolaj, *Nova religijska svest i društvena realnost*. Beograd: Partizanska knjiga, 1982
- Berđaeв, Nikolaj, *Ruska ideja*. Beograd: Prosveta, 1987
- Chadwick, N. K. *The Beginnings of Russian History*. Cambridge: University Press, 1946
- Chamberlain, Lesley, *Motherland: a Philosophical History of Russia*. London: Atlantic Books, 2005
- Достоевски, Ф. М., *Собрани дела во 20 тома*, Скопје: Мисла, 1971
- Достоевский, Ф. М., Полное собрание сочинения в тридцати томах, Художественные произведения, Наука, Ленинградское отделение, Ленинград, 1974
- Koplston, Frederik, *Filozofija u Rusiji*. Beograd: Bigz, 1992
- Loski, Nikolaj, *Dostojevski i njegovo hrišćansko shvatanje sveta*. Beograd: Partizanska knjiga, 1982
- Rozanov, V. V., *Predgovor knjizi „U tamnim zracima religije“*. Beograd: Partizanska knjiga, 1982
- Rozanov, V. V., *Religija kao svetlost i radost*. Beograd: Partizanska knjiga, 1982
- Šestov, Lav, *Dostojevski i Niće*. Beograd: Partizanska knjiga, 1982
- Šestov, Lav, *Duša i egzistencija*. Beograd – Budva: Sfairos – Mediteran, 1989
- Šestov, Lav, *Prevazilaženje samoočevidnosti*. Partizanska knjiga, 1982
- Zenjkovski, V.Vasilij, *Istorija ruske filozofije*. Podgorica CID / Beograd JP Službeni list, 2002
- Вишеславцев, Борис, *Вечно у руској философији*. Београд: Логос, 1999
- Георгиева, Вера., *Филозофија на исихазмот*. Скопје: Табернакул, 1993
- Георгиева, Петковска Вера, *Византиска филозофија*. Скопје: Табернакул, 2001

- Евдокимов, Павле, *Жената и спасението на светот*. Велес: Воскресение, 2000
- Зеньковский, В. В., *История русской философии*, II т., Ленинград: ЭГО, 1991
- Зизиулас, Д. Јован, *Битието како заедничарење*. Велес: Воскресение, 2000
- Зизиулас, Јован, „О бићу личности – ка онтологију персоналности“, Источник 6, март 1993: 51-59.
- Јеротић, Владета, *Путовање у оба смера*. Београд: Плато, 1997 (97 – 197)
- Коплстон, Фредерик, *Руска религиозна филозофија: изабрани аспекти*. Београд: Плато, 2003
- Лав, Шестов, *Кјеркегор и егзистенцијална филозофија*. Београд: Плато, 2002 (5-22)
- Лоски, Владимир, *Мистична теологија на Црквата на Исток*. Скопје: Табернакул, 1991
- Лоски, Н. Николај, *Историја руске филозофије*. Подгорица-Београд: ЦИД, 1995
- Мајендорф, Јован, *Свети Григориј Палама и православната мистика*. Велјуса: Воведение, 2001
- Марић, Илија, *Филозофија на Истоку Европе: огледи из византијске, руске и српске филозофије*. Београд: Плато, 2002
- Милошевиќ, Никола, *Нови антрополошки есеи*. Скопје: Култура, 2005 (301-326)
- Николай, Бердяев, *Предназначението на човека*. Т.4. Софија: Захарий Стоянов, 2005
- Николај, Берђајев, *Трагедија и свакодневица*. Београд: Логос, 1997 (5-30)
- Палама, Св. Григориј, *Тријадите: Во одбрана на светите исихасти*. Скопје: Табернакул, 2001
- Поповић, Сп., Јустин, *Философске Урвине*. Београд: Космос, 1987

- Татакис, Василиј, *Историја на Византиската филозофија*. Скопје: Култура, 1998
- Флоровски, В. Георгије, *Путеви руског богословља*. Подгорица: Цид, 1997
- Флоровски, Георгије, *Хришћанство и култура*. Београд: Логос, 1996